

LITERARY CHARACTERS AND THEIR LIFE MADE OF PAPER

Veronica –Alina CONSTĂNCEANU

cercetător științific III dr. , Institutul de Studii Banatice „Titu Maiorescu”
Academia Română – Filiala Timișoara

Abstract: Oscillating between onirism and postmodernism, Ștefan Agopian created his own literary universe, easily recognizable, but difficult to be framed in a specific direction. We know for sure that there is a strong connection between life and literature, but we do not know for sure if the truth is in the books or in the real world. The world made of words wins in the end, or not? How can we separate reality from illusion? What are the exact connections between writer, story – teller and characters? Here are some questions that Agopian's novels try to answer. E.A. Poe's question All that we see or seem / Is but a dream within a dream? seems eternal.

Keywords: fiction, postmodern, onirism, writer, novel, character

Radu G. Țeposu în a sa *Istorie tragică & grotescă* a făcut o clasificare a scriitorilor optzeciști vorbind despre textualiști, analiști, scriitori care mitologizează cotidianul și alții care ilustrează *fantezismul alegoric și livresc*, cel mai de seamă reprezentant al acestora din urmă fiind Ștefan Agopian. Criticul consideră că acum putem avea și cea mai bună ilustrare a teoriei lui Radu Petrescu, formulată în *Meteorologia lecturii*, în care „întuia că istoria literaturii europene se integrează, toată, în textul homeric, venind din carte și întorcându-se acolo, ca una în care conștiința de sine a personajelor este chiar destinul lor. Această viziune textualistă, în înțelesul ei foarte înalt, face în proza lui Agopian pandant cu viziunea livrescă.”¹ După cum vom vedea, personajele lui Agopian vin dintr-o carte, trăiesc într-o carte și au deseori conștiința corpului lor de hârtie sau nu. Introducerea a fost făcută, în 1981, cu *Tache de catifea*. Romanul se deschide cu un avertisment ascuns cu dibăcie sub titlul: „Nu plângeți, că n-au murit ci doar”², o introducere care ne înfățișează maniera postmodernă de a înțelege/scrie literatura. Eugen Negrici, comentând în principal acest roman, dar referindu-se și la cărțile precedente, subliniază o trăsătură specifică lor: „Această constantă neparticipare afectivă ca și strania inaptitudine a discriminării actelor și atributelor lumii reale ori ale lumii închipuite accentuează senzația, și ea inconfundabilă, de gratuitate absolută, de cufundare lină, în lumea mătăsoasă a unui vis nesfârșit, unde regulile sunt abolite și unde totul e imagine și nimic nu e durere.”³ De dincolo de moarte, personajul principal ne povestește întreaga istorie, travestindu-se în Autor. Și totuși naratorul e el dar și un altul, în același timp: „Acesta pe care l-am numit, Autorul, și-a închipuit viața mea, a avut chef și răbdarea să-și închipuie cum ar putea fi o viață, a cuiva, și momindu-l, întinzându-i pe tavă faptele, l-am atras înspre mine, am reușit să fac asta, eu, cel mort de mai bine de o sută de ani(...) O să râdeți, dar eu sunt de fapt Autorul, eu, Tache

¹ Radu G. Țeposu, *Istoria tragică & grotescă*, p. 136

² Ștefan Agopian, *Tache de catifea, Cartea românească*, 1981, p.5. Toate citatele fiind din această ediție, în text va fi specificată doar pagina.

³ Eugen Negrici, *Prefață la Tache de catifea*, 1999, p. IV

Vlădescu.”(p.5) Desigur, autorul ar fi putut alege un cu totul alt personaj, dar și el, cel aparent neînsemnat, Tache, vrea să devină erou într-o carte, chiar dacă asta pare a nu fi mare lucru. Mai târziu, *printre fapte și diluări*, ne vorbește și scriitorul: „Tache de Catifea este mort acum, și cuvintele *nu plângeți ca n-au murit ci doarme* sunt o minciună, dar o minciună pe care a spus-o altul și altădată, eu numai m-am bucurat că această minciună există și nu trebuie s-o inventez iar și iar. Și fiind mort și stând acolo unde, după cum a spus Piticul odată, stăm netulburați și veșnici, într-o sfortare netrebnică, părăsindu-și contemplația, din golul unui viitor nesfârșit, Tache de Catifea, cel mort și uitat, a devenit personaj, iar eu, ambiționând chiar aceasta, am devenit Autor. M-a numit așa, cu acest nume batjocoritor, știind mai bine decât mine că sfortarea de a aduna câteva fapte la un loc, ambiția aceasta, este fără vreun rost oarecare. Fiindcă nimic nu te îndreptățește să spui despre ceva mai mult decât despre altceva. Și totuși încumetându-mă la aceasta, să cred că vorbitul poate fi mai important ca tăcerea, eu, cel numit în batjocură Autor, ca și cum aș desena pe oglindă, m-am apucat să înșir fapte și întâmplări. Sau poate că, din oglindă, cineva ca un Dumnezeu nemilos ne desenează pe noi ambițioșii. Nu știu. Și nu știu cu adevărat nici cine este Personaj și cine este Autor și dacă tot ce urmează este adevărat sau inventat.”(p.10) Simțim și un ușor regret că nu mai există subiecte deosebite, că o literatură epuizată e singura posibilă. Dar totuși, nu e așa, căci autorul găsește despre ce să vorbească în această lume în care totul poate deveni poveste, în care o poveste poate începe în mai multe feluri: „Iată: ‘Tache de catifea s-a născut în anul 1800, și acest secol jalnic a fost atât de bine descris de un istoric (...)’ Ar putea fi un bun început. Dar nu e acesta. Iată: *Când începu războiul rușilor cu turcii, în anul 1769, în noiembrie, cel care îmi va fi tată avea 6 ani. Când se istovi, în 1774, avea 11.* Fără să avem vreun drept anume, vom hotărî că acesta e începutul.”(p. 10-11) Ca în orice scriere postmodernă. modul de realizare a cărții e adus în prim plan. Ni se reamintește că a scrie e o meserie, deși în fond, literatura e inutilă. Poate tocmai de aceea în aceste romane unul dintre personaje este obligatoriu scriitor. „Acum când scriu toate acestea, suntem în Septembrie 1847. Am 47 de ani și de mult timp trăiesc retras la moșia mea, Mălura, neștiind nimic din ce se întâmplă în lume”.(p. 19) E o retragere în lumea poveștii, singura adevărată și singura importantă pentru că doar ea cuprinde viața lui întreagă, așa cum a fost sau așa cum și-o imaginează. Aflat într-un han, în drumul său spre mănăstirea unde era acum Șopârlă, prieten al tatălui său, singurul care-i mai putea spune adevărul despre nașterea sa, Tache e obligat să înghită o carte în loc de hrană. „- Înghite această carte! Și înghițind cartea aceea, dulce simții pe limbă, dar mai apoi fiere se făcu dulce acela îmbietor.”(p. 26) Ea, cartea, închide între paginile ei și pe cele bune, dar și pe cele rele, lectura nu e neapărat plăcută, căci nici viața nu e doar calmă și fericită. Acolo, la han, deși nu a aflat nimic despre mama sa, iar imaginea capului tatălui său, înfipt într-un par și rânjind la lume e tot ce mai știe despre el, Tache o cunoaște pe Flora, viitoarea soție, iar apoi îi va cunoaște pe boier Lăpai și pe Piticul, prietenii săi, cu care va forma un trio asemănător Crailor, dacă nu ar fi ironia cu care Agopian intervine în text, pentru a se despărți de această lume decăzută. Să nu uităm că cei trei vor să se alăture pandurilor, dar nu vor reuși, fiind prea ocupați cu povestitul, statul și ospăturile: „Era în iarna anului 1821, în februarie poate, când călăream toți trei, eu, boier Lăpai și Piticul,

grăbiți să ajungem din urmă trupele lui Tudor, neștiind că el se oprise deja și că avea să stea aproape o lună lângă Țânțăreni.” (p. 137)

Dar cum cartea domină totul, nu ne poate surprinde abundența de citate din cele mai variate surse. Se fac trimiteri la Montaigne, Ariosto, Rousseau, Campanella, Buffon, Alecsandri; foarte importante sunt citatele din Biblie și din scrierile ezoterice, mai ales din cele care îl au ca autor pe Ignățiu de Loyola. Ca un fel de zeu tutelar apare autorul lui Don Quijote: „I se strecură printre degete (...) un guler nu prea curat și dichisit, și din gulerul acela se ivi bunăoară capul lui don Cervantes, care le râse subțire în nas, și ei râseră către el.” (p.167) Trimiterea nu e deloc întâmplătoare, eroii noștri fiind la fel de ciudați pentru cei din jurul lor precum și magnificul nebun. Doar și ei sunt îmbrăcați ciudat și acționează altfel decât ceilalți, cărora le stârnesc râsul: “(...) chiar și ăia care n-aveau nici-un chef s-o facă, ursuzii, să zicem, se porneau pe râs. Fiindcă Piticul se îmbrăcase pentru această călătorie cu o armură ruginită, din alte vremuri, și pe ea atârname nenumărate arme, precum și scărița care îl ajuta la încălecat. Mergea între mine și boier Lăpai și din când în când scotea capul din armura prea mare pentru el, încercând să afle cât mai merseserăm sau cât mai aveam de mers. Și lângă el era boier Lăpai, ca un par înfipt în șa.”(p. 137-138)

Ni se spune că tot romanul e totuși o ficțiune: „Asta este de fapt totul. Au trecut de atunci mai bine de patruzeci de ani, și încercând să-mi amintesc toate astea, am aflat că nu-ți poți aminti nimic. Am mințit, așa cum mințim întotdeauna, fiindcă adevărul nu are cuvinte să-l rostești.”(p.61) Și atunci, în încercarea disperată de a reface o parte a adevărului, vocile auctoriale se multiplică. Avem, desigur, autorul propriu zis, apoi să-l nu-l uităm pe Tache, cu dublul rol de personaj și autor. Și să ținem cont de vorbele boierului Lăpai și ale Piticului, povestitori și corectori ai aceleiași povești. Lumea e o Carte, iar noi - simpli actanți: „Și Cartea? Totdeauna m-a îngrozit Cartea asta. De ce să înghită Ioan Cartea și de ce să fie amară? Noi suntem Cartea, suntem băgați într-o carte, scrisă de cineva. Vezi ce simplu e?”(p.92). Același sentiment îl va avea și Tobit, prizonier al propriei povești. Din cărți, din pasta în care sunt transformate, pot fi construite alte lumi sau alte personaje, ca într-un joc cu plastilină, sau ca o imitare a actului creator primordial. Dar adevărul acestor povești, în unele momente, nu mai e cunoscut nici măcar de autor, dar imaginația îl poate salva: „- Nu ai de unde să știi toate astea! (...)–Nu am spus Piticul, dar pot să mi le închipui.”(p.158) Important este că, deși îți poți imagina orice, el, autorul, își imaginează tocmai această carte, ca o predestinare. Boierul Lăpai, Piticul și Tache sunt în poveste dar și deasupra ei, guvernând-o, dirijându-i mersul. Ei știu povestea, ei pot devansa timpul. Acest fapt îl face pe Ioan Holban să afirme: “După un procedeu bine cunoscut, personajele joacă în fața propriilor ochi rolurile cu care au fost investite: fiecare devine pentru sine și pentru ceilalți un personaj; (...) Faptele cunoscute dinainte își pierd din spectaculozitate, nu mai interesează ce s-a întâmplat, ci cum s-a petrecut evenimentul anunțat.”⁴ Uneori ei știu ce va fi și după ce toate istoriile se vor sfârși, lucru normal pentru niște inițiați în alchimie și alte taine bine ascunse. „ - M-am așezat, spuse boier Lăpai, și așezându-mă am știut că

⁴ Ioan Holban, *Profiluri epice contemporane*, p.376

totul va continua până la sfârșit, până când cei doi, Mamona cel Tânăr și Vaucher, îl vor omorî pe Mamona cel Bătrân, și numai după aceea Mamona cel Tânăr îl va omorî pe Vaucher și apoi pe mama ta. Aceștia trei, cei doi Mamona și Vaucher, nu apăruseră încă, așa că nu-mi rămânea decât să mă așez și să ascult împăcat cuvintele mamei tale.”(p.122) Și nu ne putem mira că lumea lor există o îngeră, că oaia se opune mielului, că mercurul și aurul domină.

În acele timpuri de ciumă și foc, erau posibile doar statul, așteptatul și vorbitul. Precum Armeanul Zadic și Ioan Geograful, cei trei eroi din acest roman vor spune: „- Ne-a plăcut să așteptăm, va spune Piticul mult mai târziu, și să credem că, așteptând, luptăm. – Ne place să așteptăm! spuse Piticul privind-ne.”(p.187) Dar din împletirea acestor fapte aflăm povestea vieții lui Tache de Catifea, cel care a copilărit în casa ciudatului spițer Herțog, cel care i-a cunoscut pe Vaucher, pe Mamona cel Bătrân, cel care a murit ucis de Mamona cel Tânăr. Oricum ni se repetă de mai multe ori *învingșii vor învinge*. Și cum povestea învingșilor e cea pe care o aflăm, lucrul acesta pare a fi adevărat. Ca o trăsătură comună a tuturor personajelor lui Ștefan Agopian, Adrian Oțoiu descoperă gustul călătoriilor pe care toți vor să-l simtă: „Tobit, Geograful ori Tache au în sânge acest nomadism incorigibil, care împrumută cărților (...) un caracter picaresc aparte; abulici, impenetrabili, eroii lui rămân dromomani chiar și atunci când își construiesc case (cum face Tobit), în care se instalează la fel de provizoriu ca într-un bivouac de o noapte.”⁵ Polemicile induse sunt multiple. De la Platon și Homer până la lumea contemporană, putem interpreta destinul poetastrului, ajuns în vremurile acelea tulburi să scrie „Țara asta multe-ndură/Noi tăcem cu toți din gură”, iar apoi a fost închis doi ani la Plumbuita. Metafizica e negată, ni se reamintește: „Nihil est in intellectu quod non prins fuerit sensu”. Marele duel se dă însă între creștinismul original și cel masonic, împovărat de taine și simboluri. Toate evenimentele ar vrea să pară reale; așa ne explicăm numeroasele intervenții ale autorului care revine asupra aceluiași eveniment și ne spune mereu *și iată, și iar, și încă o dată*. Dacă naratorii își imaginează lumea în care trăiesc, gândindu-se la ce și cum ar fi putut să fie, finalul e întrevăzut doar în visul Florei: „se vor întâmpla, numai că el nu va mai fi atunci, sau va fi, dar altfel decât cei care nu au murit încă, și iubind-o mereu.”(p. 291)

Există un spectacol deosebit al celor nevăzute, a lumii îngerilor și a diavolilor care arată “o extraordinară intuiție a spectacolului obscur care sub-minează realul, un mare artist al prozei, care-și controlează talentul cu precizie.”⁶ Dar și cele din lumea aceasta sunt diferite de ceea ce cunoaștem noi. Levitația care sfârșește aventura Geografului, se repetă și în *Tache de catifea*: la un anumit moment „Flora surâse și se înălță greoaie în aer, îndemnându-l și pe el să zboare, dar Tache nu făcu aceasta...O privi cum plutește prin aerul acelei camere, ușor adormită și dragă, închise ochii.” (p. 295)

Celelalte două romane ale lui Ștefan Agopian, *Sara* și *Tobit*, sunt legate între ele prin epocă și personaje, dar întâmplările prezentate sunt cu totul altele. *Tobit* a apărut în 1983 și a adus în atenția cititorului un tip straniu de roman istoric, un roman în care

⁵ Adrian Oțoiu, *Trafic de frontieră*, p.53

⁶ Radu G. Țeposu, *op.cit.*, p.137

istoria e mai mult un pretext, un joc pe suprafața căruia se împletesc destine. Aflăm detaliile necesare dintr-o notă de subsol aparținând, evident, autorului, care începând o nu neapărat necesară *Addenda* ne spune: „Nescriind un roman istoric, mare parte din materialul consultat, mai ales în vederea creării unei atmosfere, nu și-a găsit locul în economia cărții (...) Prin această *addenda* o mică parte din faptele istorice cercetate, precum și *scene* nelegate direct de acțiunea cărții vin să completeze sub formă de note o perioadă istorică mai puțin cunoscută: Oltenia sub austrieci.”⁷ Cornel Ungureanu remarca această aplecare spre adevărul istoric, grija pentru detaliu: “Ceea ce impresionează în romanul lui Agopian, dincolo de calitatea povestirii, este perfectă stăpânire a istoriei.”⁸ Dar în același timp criticul subliniază originalitatea evidentă a acestui roman: „Recuperând o epocă, scriitorul refuză clișeul romanului istoric de serie, cochetăria cu toposul consacrat.”⁹

Ceea ce domină acest roman este - din nou - marea metaforă a Cărții. Lumea întregă e o Carte, fiecare are destinul său notat undeva: „Unele peste altele lucrurile s-au aranjat chiar în felul în care, acum, citea din carte. Nu s-a mirat prea tare fiindcă de mult știa că, în multele cărți care sunt pe lume, într-una din ele e scrisă și viața lui”.(p.18) Această iluzie postmodernă vine de la Tobit-tatăl, cel care citind Biblia, a descoperit că totul este în Ea. Și atunci, logic, undeva trebuie să fie niște pagini ce conțin povestea vieții lor. Cartea lui Tobit există înainte de a fi scrisă. Ea e retrăită în momentul scrierii. Dar totuși avem de-a face cu o ficțiune. Sau e vorba de o realitate fictivă? „Nu ne rămâne decât să ne închipuim restul. Și deoarece această este o carte, iar Tobit o ficțiune a minții noastre, credem că nu vom greși prea tare închipuindu-ne aproape orice”.(p.11) Înclinăm să credem că avem de-a face cu acel vis al oricărui scriitor postmodern de a adăuga realității o doză mai mică sau mai mare de ficțiune.

Povestea e spusă, pe rând, de autorul propriu-zis și de Tobit însuși. Atunci când naratorul pierde firul epic, apare - ca un tic verbal, ca un declanșator al memoriei - un singur cuvânt: *spunem*. Miza acestei cărți e uriașă, ea de-pășind cu mult calitatea subiectului. Dacă în Carte e notat totul, nu mai puțin adevărat e că, dacă nu am citit-o înainte, atunci nu știm ce avem de făcut. Cu cerul Cărții deasupra, pe măsură ce totul se va petrece, va fi și scris. Într-un fel, vanitatea Autorului e imensă, el copiind Geneza: „Tobit nu a spus asta nimănui și nici altele, toate acele lucruri care stau ascunse într-o carte precum și în mintea autorului.”(p.30) E ca și cum Tobit și-ar cunoaște destinul, dar nu l-ar putea schimba. Și totuși, Tobit-tatăl îi spune fiului: „Poate că ceea ce am citit este ceea ce vreau eu să fac, iar nu ceea ce scrie.”(p.20) nu întâmplător Tobit-tatăl e aproape orb, iar fiului îi lipsește un ochi. Aceste detalii se încadrează perfect printre implicațiile mitologice ale cărții, trimiterea la ciclopi fiind făcută în mod direct, ei fiind deplânși că l-au întâlnit pe Ulise, singurul om căruia îi prisosea inteligența. Iar binomul tată-fiu ne mai înalță un pic, de la mit la divinitate. „Tobit-fiul, cel care acum se gândește la toate astea, nu a mai avut încotro, s-a strecurat între filele cărții, s-a făcut una cu acele cuvinte și s-a

⁷ Ștefan Agopian, *Tobit*, ed. *Eminescu*, București, 1983, p.236. Toate citatele fiind din această ediție, în text va fi specificată doar pagina

⁸ Cornel, Ungureanu, *La paradisul romancierilor*, *Orizont*, nr.31/1983

⁹ Idem, *ibidem*

rostogolit o vreme împreună cu ele, numai că murind tatăl lui, preafericitul și adevăratul Tobit, filele cărții au devenit albe, înșuruierea de fapte pe care le prorocise bătrânul s-a curmat brusc.”(p.68) Totuși vor fi nenumărate întâlniri între tată și fiu, primul având mereu Cartea în mână. Ei vor vorbi în vis sau prin alte magii, în care doar Tobit-fiul își va putea vedea tatăl.

Personajele cărții lui Agopian știu că sunt personaje, deseori resimt starea lor de personaje. „Dacă e adevărat că suntem într-o carte, așa cum se aude, și nu văd de ce n-am fi, nu trebuie să ne pese prea mult de tot ce o să se întâmple.”(p.78) E ceva ce ține de joc, de marionete în tot acest întreg narativ. Doar Tobit ne spune: „Sunt un om liber dintr-o carte”, dar imediat e cineva care ne reamintește: „N-ai fost niciodată așa(...) Iar cartea este scrisă deja, spuse Heiler. Și ea este undeva în cer alături de toate lucrurile care au fost și vor fi pe lumea asta(...) Suntem mânuiți de alții.”(p.149) Originea Cărții fiind divină, nici autorul nu poate ști totul. „Adevărul este că nu știu cum a ajuns Tobit, tatăl lui Tobit, eroul acestei cărți, stăpânul unei bucăți de pământ.”(p.151) Astfel, personajele au dreptul să-și închipuie cum este un anumit lucru, sau cum s-ar putea petrece un eveniment oarecare. Totul e relativ, mai ales timpul, altfel cum ne-am putea explica o asemenea introducere: „a doua zi, peste câțiva ani de la această întâmplare.”(p.28)? Doar în aceste condiții, Tobit-fiul poate vorbi nu numai cu Tobit-tatăl, cel mort de demult, ci și cu el cel de altădată. Și Tobit cel Mic are un rol în această poveste. Când visul și magia se epuizează se revine imediat la formula *vom inventa imediat*. Iar noi ca cititori, putem crede orice. Totuși, Tobit „rânjind sub posomorea lui a vrut (...) să le aducă aminte că el (...) este eroul acestei cărți și că nu trebuie scăpat din vedere acest lucru.”(p. 225) Iar ironia personajului amintește de misterul întregii povești: „Ăștia par morți, noi părem vii. Pot crede că ne aflăm într-o carte bună.”(p. 230) Iar Cartea înseamnă leac și destin și otravă. „Tobit e un roman de ev mediu, cu agresori și mercenari, cu schingiuitori și spioni, cu lefegii și maestrul ai imaginației. Cucerirea noilor teritorii (de la austrieci!) pune în lumină un timp al iraționalului.”¹⁰ Despre subiectul romanului *Tobit* putem spune exact ceea ce a notat Nicolae Manolescu atunci când a discutat despre romanul următor al lui Ștefan Agopian: „Ce se întâmplă în *Sara* n-are aproape nici o importanță: decât cel mult, ca să ne ajute să trecem în revistă personajele și motivele.”¹¹ Iar în *Tobit* personajele sunt adevărate simboluri: Luca e un biet cerșetor, Rafail e un înger, Nabal e cămătar, iar Heiler, Haan sunt reprezentanți ai aristocrației și ai oprimaților. Nu întâmplător ținta lor finală e ocuparea unei mănăstiri. Iar Tobit-fiul e cel ce face pactul cu străinii pentru a-și recâștiga moșia. Concluzia e una amară: „N-o să știu niciodată cine nu e trădător în toată povestea asta.”(p. 227)

Bibliografie

a. texte literare

Agopian, Ștefan, *Tache de catifea (roman), Cartea românească*, București, 1981

Idem, *Tobit (roman)*. Editura Eminescu, București, 1983

Idem, *Manualul întâmplărilor (povestiri), Cartea românească*, București, 1984

Idem, *Sara (roman)*. Editura Eminescu, București, 1987

¹⁰ Idem *ibidem*

¹¹ Nicolae Manolescu, *Pictură flamandă, România literară*, nr. 20/1987

b. texte critice

Agopian, Ștefan, *Slavă stătătoare, România literară*, nr.3/2001

Ioan Holban, *Profiluri epice contemporane*, Cartea românească, București, 1987

Manolescu, Nicolae *Pictură flamandă, România literară*, nr. 20/1987

Mihăieș, Mircea, *Fabule intertextuale, Orizont*, nr. 21/1984

Idem, *Agopian, Orizont*, nr. 50/1985

Oțoiu, Adrian, *Trafic de frontieră. Proza generației '80, Paralela 45*, Pitești, 2000

Idem, *Ochiul bifurcat, limba sașie, Paralela 45*, Pitești, 2003

Țepeneag, Dumitru și Dimov, Leonid, *Momentul oniric*. Antologie îngrijită de Corin Blaga, *Cartea românească*, București, 1997

Țeposu, Radu G., *Vizionarismul moral, Vatra*, nr.1/1994

Idem, *Istoria tragică & grotescă a întunecatului deceniu literar nouă*. Editura Eminescu, București, 1993

Cornel, Ungureanu, *La paradisul romancierilor, Orizont*, nr.31/1983